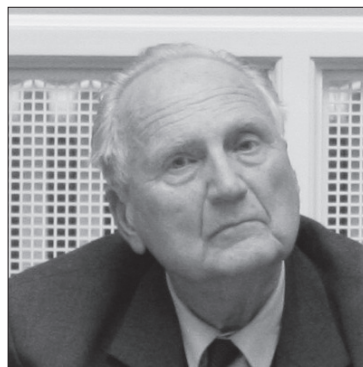

Za Pavlem Machoninem

(6. června 1927 v Prostějově – 14. července 2008 v Praze)

Téhož rána, kdy doručovatelky a doručovatelé tisku vkládali do schránek čerstvé číslo *Literárních novin* a kdy si je první čtenáři na stáncích kupovali, odešel navždy po rozsáhlé mozkové mrtvici trápen dlouhou chorobou nejvýznamnější český sociolog posledního půlstoletí Pavel Machonin. Pracoval do poslední chvíle – ještě několik dní před ukončením své pozemské pouti se nejen ptal na to, jaké výsledky vycházejí z *počítače*, ale zadával další a další pokyny, ostatně jako vždy věcné a promyšlené. Takový byl a takový zůstal – pracovitý, energický a náročný k sobě i k jiným až do svých posledních dní.

© archiv Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.
doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc.

Osud si zahrál s datem – *Literární noviny* v den jeho odchodu (14. července 2008) vyšly s jeho rozsáhlým článkem „Sociální kořeny a zázemí Pražského jara“. Téma samo bylo pro Pavla příznačné – Pražské jaro se mu stalo vlastně na dlouhá léta osudem, napřed jej poznamenalo významnou vlastní politickou aktivitou a potom – jako jedné z obětí „bratrské intervence“ – mu bylo znemožněno pracovat v oboru, který miloval (spíše: do něj se postupně zamilovával) a který se mu měl stát na tři desetiletí životním posláním.

Na posledním Pavlově článku lze demonstrovat několik příznačných znaků jeho myšlení, argumentace i postojů – a již pro tu symboliku, s níž si zahrál neúprosný čas, stojí za to se nad nimi zamyslet. Machonin přijímá jako možné, ale dnes již netestovatelné dvě hypotézy. Především – celé Pražské jaro mohlo nepochybně být svárem uvnitř strany mezi konzervativci a zastydělými stalinisty na jedné straně a progresivním křídlem na straně druhé. Postavení strany ve státě, dokonce ústavně zakotvené, ji ale také potenciálně předurčovalo k tomu, aby konečně naplnila v pozitivním smyslu svou hegemonní roli společenské avantgardy – měla k tomu tehdy již čtyři výzkumné týmy mimořádných intelektuálních kvalit, jeden z nich jím vedený, proslulý „Machoninův tým“. Ta druhá hypotéza předpokládá, že mohlo jít o zčásti vědomý, zčásti vynucený ústup strany z mocenských pozic pod rostoucím tlakem lidu, který se zejména po zrušení cenzury (v březnu 1968) po dvou desetiletích konečně nadechl aspoň intelektuální svobody, života beze strachu a v naději, že budou splněny i další požadavky, jejichž počet se pomalu, ale jistě rozšiřoval. Shrnuť v jednu tezi – proti stranické ideji „demokratizace“ stálo přání skutečné a úplné „demokracie“. Ale nebyl by to Machonin, kdyby celé téma, které se dá zajisté uchopit nudně historicky

a žoviálně či dokonce vulgárně publicisticky, neproměnil v aktuální otázku: neopakujeme vlastně v jiných podmínkách a v jiných souvislostech mezinárodních i vnitropolitických velmi podobnou trajektorii, jakou lze identifikovat v roce 1968, trajektorii, která má dvě alternativy – alternativu pozvolných a postupných reformních kroků nebo drastického postupu, jímž jsou poškozovány zájmy širokých vrstev obyvatelstva?

Dnes je již lhostejné (než bude provedena systematická analýza), zda Machoninův publicistický sociální rozbor Pražského jara je, či není úplně adekvátní, dnes je mnohem podstatnější připomenutí toho, jak Machonin vřdycky a ve všech souvislostech nezapomínal právě na ony „široké vrstvy obyvatelstva“. Dokonce výzkum elit, jemuž se s nárůživostí a zaujetím až neuvěřitelným věnoval poslední léta, měl podstatný smysl v tom, že chtěl ukázat, jak sociálně a ekonomicky působí společenské elity ve vztahu k „lidu obecnému“: nešlo o elity „an sich“, ale o elity v kontextu celospolečenském, ve vazbě na ty, kteří k elitám nikdy nepatřili a patřit nebudou.

Pavel Machonin se narodil 6. června 1927 v Prostějově a vřdycky byl na své město hrdý. Jeho spolužákem byl známý filozof Milan Sobotka, oba – kromě extrémního talentu – spojoval zájem o německou filozofii, který se potom specifikoval u Sobotky v detailní studium Hegela a raného Marxe, u Machonina v zájem o prakticko-politické možnosti, které z marxismu jako „dědice myšlenkových tradic německé klasické filozofie“ vyplývají. Jeho rané práce sice mohou z dnešního hlediska čtenáři připadat jako naivní – svou vírou v potenciál, který je podle Machonina (ale nejen ovšem podle něho) uložen v raných vývojových fázích socialismu – a nepochybně naivní také jsou: v té době již společnost prožívala svá první krutá stalinská léta, z nichž se zotavovala celá desetiletí. Podstatné je ale to, že ani jeho rané texty nikdy nebyly vulgárně agresivní, nebyly „třídní“ v onom militantním smyslu, který tak dobře známe z textů jiných autorů dokonce ještě z let sedmdesátých, ba osmdesátých. Nepochybně v jisté závislosti na celkovém intelektuálním a kulturním tání ve společnosti se Machonin, který v letech 1967–1969 vedl Ústav sociálně politických věd Univerzity Karlovy, začíná intenzivně zabývat otázkou, jaká je skutečná, nikoliv ideologicky deformovaná a hlásnými troukami režimu proklamovaná sociální struktura společnosti. Přestal důvěřovat schématu „socialistické třídní struktury“ a seriózně si položil otázku, jak naše společnost reálně vypadá a jaký má lidský, ekonomický a kulturní potenciál k tomu, aby se vyhnula hrozícímu kulminačnímu bodu, který nebude znamenat prostý „návrat ke kapitalismu“ (v ten ostatně málokdo tehdy věřil a v dané mezinárodní konstelaci ani nebyl možný), ale skutečnou socioekonomickou a kulturní katastrofu.

Tehdy Machonin zakládá výzkumný tým pro studium „vertikální sociální diferenciacie československé společnosti“, což byl krycí název pro „slovo-tabu“ – stratifikace. Spolu s profesory Klofáčem, Tlustým a brněnskými sociology, s nimiž sdílel názor na nezbytnost renovace sociologie, ale nesdílel řadu jejich konkrétních představ, se dává do nerovného, ale nakonec vítězného zápasu o rehabilitaci

taci sociologie. Sociologie se po letech (v roce 1950 byla definitivně vymýcena z vysokých škol a všechny ústavy a společnosti zrušeny) vrací nejprve na vysoké školy a posléze na akademické ústavy (do Čech i na Slovensko), vznikají první výzkumné týmy rozmanité orientace tematické, ale vždycky jaksi „pragmatické“ – zčásti pro stále ještě nedostatečné sociologické vzdělání jejich protagonistů, zčásti proto, že se sociologie musela před „státními a stranickými orgány“ neustále legitimizovat svou „společenskou užitečností“. Machoninova role v tomto zápasu není dosud zdaleka dostatečně doceněna a on ji ani nikdy nepřipomínal. Připomeňme si ji tedy dnes, dříve než nemilosrdný čas smaže vzpomínky těch, kteří vědí, jak to tehdy bylo.

Pavel Machonin byl bytostný bojovník. Prosadit obrovský výzkum sociální stratifikace, k němuž bylo třeba jednak velkého vzorku zkoumané populace, jednak tehdy ještě velmi primitivní, ale již fungující výpočetní techniky, bylo neobyčejně obtížné. Jeho úsilí ale bylo korunováno více než úspěchem. Podařilo se mu sestavit fungující tým mladých a nadšených sociologů, zajistit „infrastrukturu“, během necelého roku zřídit znamenitou knihovnu zahraniční literatury a především – vypracovat a postupně realizovat projekt, který dodnes nemá (co do rozsahu) v zemích střední a východní Evropy obdobu. Zajisté nešlo o velikost (jakkoliv hrála významnou roli pro přesvědčivost důkazů), šlo především o koncepci, jež byla v základním náčrtu Machoninova, v provedení detailů dílem členů týmu. Osudy díla i týmu jsou dostatečně dobře známy – dílo zázračnou shodou okolností vyšlo na Slovensku před zákazem publikací těchto *libri prohibiti* (1969), tým se rozešel do různých končin – tedy od polokvalifikovaných prací k setrvání v oboru za cenu ztráty jistě morální prestiže.

Vyhnán z oboru pracoval Pavel Machonin skoro dvacet let – a to je nějaký kus lidského života – vlastně bez naděje na světlejší budoucnost, a to nejprve ve sportovním podniku, kde se dělaly jakési stále ještě kvazivýzkumy, nikomu sice nepotřebné, ale k udržení intelektuální kondice přece jen dobré. Potom na dlouhý čas zakotvil v drůbežářském závodě v Chrustenicích u Berouna. Nikdy si nestěžoval, nikdy nenaříkal, nikdy neproklínal režim – disciplinovaně dojížděl a počítal kuřata. Režim si tím vystavoval jednu ze svých „intelektuálních“ a „kulturních“ vizitek. Pavla Machonina nahradili lidé kvalit až bizarních – hloupí, vulgární, nevzdělaní a neslušní. Ale ani tady Pavel nic a nikoho nekomentoval, kdyby byl věřící, snad by se dalo říci, že měl smysl pro odpuštění.

V letech 1970–1989 se nezapojil nijak aktivně do disidentského hnutí či do „šedé zóny“, měl pro to jistě své důvody, které nikomu nevysvětloval. Snad byly osobní, snad hlubší, odnesl si své vysvětlení s sebou. Co je však zcela jisté, je to, že nikomu nejen neublížil, ale že byl vždycky k dispozici každému, kdo pomoc potřeboval, kdo byl osamocený a zdánlivě ztracený. Sám bez perspektiv dokázal dávat naději – a to je ušlechtilý a výjimečně lidský počin.

Po roce 1989 se znovu intenzivně dal do práce v oboru. Zdálo se, jako by navazoval bez přerušení tam, kde včera přestal, ačkoliv doba se změnila a sociologie s ní – a jemu přibýlo let, vrásek i lidských zkušeností. Především začal znovu

intenzivně doplňovat své – jak si myslel – mezery ve vědě a současně koncipovat nová šetření, jež by měla ukázat hloubku sociálně ekonomických a kulturních proměn, které společnost zažívá. Ostatně onu kulturu Pavel nikdy neopomněl, měl velmi osobitou a originální „teorii kultury“, ale dnes už je pozdě na to, abychom s ním vedli spor, nakolik adekvátní byla – škoda času uplynulého. Machonin asi nesouhlasil zcela s oním metaforickým tvrzením, že jde o „cestu od kapitalismu ke komunismu a zase zpátky“, protože měl velmi promyšlenou představu jak o klasickém, tak neoliberálním kapitalismu a ani na „komunismus“ se nikdy nedíval vulgárně zjednodušujícím způsobem. Brzy opustil tradiční tranzitologická a „tranzitivní“ schémata, jakkoliv je respektoval, přijal – podle některých jeho kritiků příliš jednostranně a snad nekriticky – modernizační teorii, kterou ale důrazně modifikoval. Ba co víc – Machonin pracoval s konceptem modernizace opravdu dokonale poučen celou soudobou literaturou světovou, ale – a to je samozřejmě div divoucí – také polskou, slovenskou, ruskou a maďarskou, takže nepřejímal modely „výhodní transformace“ ze západních interpretací. To samo o sobě byl čin náročný a intelektuálně odvážný – ač možná nedovedený do úplně jednoznačných konců.

UVědomoval si nadto, že nově se konstituující společnost se opírá o dva pilíře, které jsou si opticky vzdáleny, ale fakticky se vzájemně podmiňují – a jim věnoval zbývající část života doslova do posledních dní. Na jedné straně to bylo téma sociální soudržnosti – téma jistě náročné konceptuálně (pojem není součástí pojmoslovného standardu moderní sociologie – od času tönniesovské *Gemeinschaft*, durkheimovské solidarity či morenovské koheze uplynulo mnoho vody), ale především empiricky: jak „měřit“ soudržnost, jak se jí dostat na kořen prostředky soudobé metodologie a neudělat z ní jen verbální klišé? A druhé velké téma – formování a fungování společenských elit. Téma elit nepřímou souviselo s původní Machoninovou představou „rozevřených stratifikačních nůžek“, ale také s jeho orientací na onen „obyčejný lid“, který ke své elitě vždycky vzhlíží s úctou nebo pohrdáním, obvykle ale s obojím. I zde Machonin spolu s několika kolegy rozvíjel empirické metody, kterými chtěl tento nesmírně závažný fenomén uchopit, popsat a zveřejnit.

Ano, zveřejnit. Machonin, snad i díky své umírněně levicové orientaci (jak dlouho ji budeme pokládat za smrtelný hřích?), pokládal za nezbytné, aby sociologie nebyla a nezůstala enigmatickou, do sebe uzavřenou vědou, ale aby byla v tom nejlepším smyslu služebná, říkávalo se „angažovaná“ – aby byla průkopnicí nových myšlenek, aby byla varováním, kdykoliv by toho bylo třeba, a zdrojem vědě a poznání solidně fundovaného a opřeného o dělnou práci.

Pavel Machonin byl v nejlepším slova smyslu tradicionalista a „makrosociolog“: při všem respektu k sociologii každodennosti, fenomenologické sociologii a etnometodologii neviděl v nich více než přece jen slepou uličku na „cestě sociologického poznání“. Prostudoval a respektoval všechno podstatné z dějin klasické i moderní sociologie, znal z textů a nezdědka i osobně řadu velkých osobností moderní sociologie (osobně znal stejně tak Parsonse a Mertona, jako Zaslavskou,

Jadova či Baumana a Andorku), dokázal s porozuměním a s věcnou kritickou distancí přechystat neuvěřitelné množství literatury a integrovat ji do příslušných věcných kontextů. Byl k tomu mimořádně jazykově vybaven a na sklonku života procestoval kus světa – od Francie po Japonsko. Ale módě nikdy nepropadl, žádné. Jeho spolupracovník z posledních let říká, že sice rozuměl statistické analýze dat, dokonce velmi subtilně, ale že se nikdy nenaučil pracovat s počítačovými programy. A on sám jej tiše podezírá, že to nebylo ani z nechuti, ani z neochoty, ale proto, aby mu dal najevo, že je pro něho nepostradatelným partnerem a rovnoprávným spolupracovníkem... Ti, kteří s ním spolupracovali téměř před půl stoletím, na tom asi byli stejně – domnívajíce se, že učí jeho, učili se s ním a od něho. Od něho mnohem, mnohem víc.

Snad bude prominuto, připomeneme-li, jak tento práci absolutně vytištěný člověk, který neznal zahálku, ba snad ani odpočinek, dokázal být pozorný ke své rodině a jak miloval svého vnuka. Své přátelství a náklonnost projevoval skutky, zřídka velkými slovy – i v tom byl osobitý, protože lidsky absolutně spolehlivý. Jeho slovo platilo vždycky a za všech okolností – což v dnešních časech vůbec není málo.

Odešel člověk vzácný a nezeměnitelný. Nebyl jedním z mnoha, byl jedinečný svými výsledky, svým dílem a svou velkou, výjimečnou osobností. Zhodnotit celé rozsáhlé dílo zesnulého dnes ještě nejde. Snad nám Pavel proto odpustí, že s podrobným, věcným a kriticko-analytickým přístupem k jeho dílu ještě krátký čas počkáme. Jsme Ti to, náš drahý spolupracovníku, příteli a učiteli, dlužní a tento slib jsme zavázáni naplnit skutečným činem.

Miloslav Petrusek, Milan Tuček